

УДК 332.26

© 2018

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН І СПОСОБИ СУЧАСНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

О.В. Краснолуцький¹, О.В. Шевченко²

² кандидат економічних наук

¹ Державна служба України з питань геодезії,
картографії та кадастру

вул. Народного Ополчення, 3, м. Київ, 03151, Україна

² Національний університет біоресурсів і природокористування України

вул. Васильківська, 17, м. Київ, 03040, Україна

e-mail: ¹ krasnoluitski@land.gov.ua, ² shevchenko_olexandr@mail.ru

Надійшла 26.01.2018

Мета. Проаналізувати сучасний стан і способи сільськогосподарського землекористування, оцінити ефективність використання земельно-ресурсного потенціалу України. **Методи.** Аналіз, синтез, систематизація, розрахунок та узагальнення абсолютних і відносних показників, абстрактно-логічний та ін. **Результати.** Досліджено сучасну структуру земельного фонду України та його динаміку. Визначено показники ефективності використання та відтворення земель сільськогосподарського призначення за сучасних умов господарювання. **Проаналізовано** ефективність використання земельно-ресурсного потенціалу. **Висновки.** Обґрунтовано напрями поліпшення еколого-економічного стану сучасного сільськогосподарського землекористування.

Ключові слова: сільськогосподарське землекористування, економічна ефективність, деградація земель, родючість ґрунтів.

Як відомо, земельним ресурсам притаманні специфічні особливості, що значно впливають на ефективність їх використання. Проте критичний рівень забрудненості, високий рівень кислотності, вітрова і водна ерозії унеможливають ефективне використання та відтворення земельних ресурсів. Насамперед це стосується земель сільськогосподарського призначення, адже від їхньої родючості залежать урожайність та якість сільськогосподарської продукції.

Сучасний розвиток й ефективність сільськогосподарського виробництва не відповідають потенційним можливостям його головного ресурсу — землі — внаслідок невідповідності суспільно-виробничих відносин, зокрема земельних, потребам сталого розвитку аграрного виробництва, який передбачає взаємне узгодження екологічних, економічних і соціальних чинників. Тому можна стверджувати, що відродження нашої країни

потрібно розпочати з відтворення земельних ресурсів сільськогосподарського призначення, забезпечуючи баланс між розв'язанням соціально-економічних та екологічних проблем збереження землі. Отже, проблема ефективного та раціонального використання землі має бути в центрі уваги як держави, так і самих землевласників та землекористувачів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Використання земельно-ресурсного потенціалу у сільському господарстві досліджують багато вітчизняних учених. Однак безліч аспектів цієї проблеми: раціональне використання, підвищення ефективності, відтворення та охорони земельних ресурсів та ін. залишаються недостатньо висвітленими і потребують подальшого опрацювання.

Мета досліджень — проаналізувати сучасний стан і способи сільськогосподарського землекористування, здійснити оцінку ефективності використання земельно-ресурсного

потенціалу України.

Методи досліджень. Для досягнення мети досліджень використано такі основні методи: монографічного аналізу — під час опрацювання наукових публікацій із питань еколого-безпечного використання земель сільськогосподарського призначення; порівняльного і статистичного аналізу — при вивченні динаміки структури земельного фонду України за основними видами угідь та економічної діяльності; економічного аналізу та розрахунку відносних показників — для здійснення оцінки економічної ефективності використання земель сільськогосподарського призначення; абстрактно-логічний метод — при теоретичних узагальненнях і формуванні висновків та ін.

Результати досліджень. Основу сільськогосподарського виробництва становлять земельні ресурси, що є головним засобом виробництва в цій галузі економіки. Проте стан і рівень використання земельних ресурсів були і залишаються одними з основних перешкод поступального розвитку аграрного сектору України.

Україна є найбільшою країною Європи (не враховуючи європейської частини Російської Федерації), земельний фонд країни становить 60,35 млн га [1], що займає 5,7% території Європи та 0,5% площі земної кулі. Крім того, серед європейських країн за рівнем забезпеченості сільськогосподарськими угіддями Україна посідає 3-є місце, поступаючись лише Білорусі (0,90 га на одного жителя) та Греції (0,84 га), а також є 8-ю серед країн світу з максимальним рівнем забезпеченості орними землями, поступаючись Австралії (2,15 га ріллі на одного жителя), Казахстану (1,48), Канаді (1,34), о. Св. Олени (1), Нігеру (1), Російській Федерації (0,85), Аргентині (0,77 га) [2, 3].

Так, площа сільськогосподарських угідь з розрахунку на одного жителя в Україні становить 0,81 га, при цьому площа ріллі на одного жителя — 0,71 га [3]. Однак в Україні для забезпечення населення продовольством та одержання сировини для різних галузей промисловості земельні ресурси не завжди використовуються ефективно, що значно гальмує розвиток економіки України.

Склад і структура земельних угідь є одним з визначальних чинників ефективності використання землі в Україні. Так, у структурі земельних угідь України станом на 1 січня 2016 р.,

за даними Держгеокадастру України, сільськогосподарські землі займали 42,7 млн га (або 70,8% усієї площі країни); ліси та інші лісовкриті площі — 10,6 млн га (17,6%); забудовані землі — 2,5 млн га (4,2%); відкриті заболочені землі — майже 1 млн га (1,7%); відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом (кам'янисті місця, піски, яри) та сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом — 1 млн га (1,7%); під водою — 2,4 млн га (4%).

Водночас, як свідчить динаміка розподілу земельного фонду в Україні за основними видами земельних угідь (рис. 1), за 2003–2016 рр. відбулися певні зміни. Зокрема, площа сільськогосподарських земель зменшилася на 331,3 тис. га, відкритих земель — на 22,9 тис. га. Водночас на 219,6 тис. га збільшилися площі лісів і лісовкритих територій, на 66,9 тис. га стало більше забудованих земель. Також площа відкритих заболочених земель і територій під водними об'єктами збільшилася на 35,1 і 2,9 тис. га відповідно.

Зазначені вище дані підтверджують, що землі сільськогосподарського призначення розташовані більше ніж на 2/3 території України, що свідчить про високий рівень сільськогосподарської освоеності території. Найвищою вона є на території Кіровоградської обл. — 84,6%, Запорізької — 84,5, Миколаївської — 83,6 та Дніпропетровської обл. — 80,9%. Найнижчий рівень у Закарпатській обл., де її частка становить 36,8%, також на території Івано-Франківської — 46,3, Рівненської обл. — 47,8%.

Велике значення під час аналізу стану використання сільськогосподарського землекористування має дослідження наявної

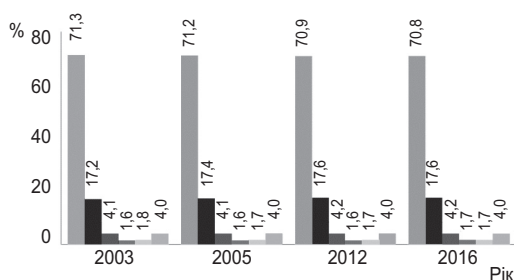

Рис. 1. Динаміка земельного фонду України з 2005 по 2016 р. [1]; ■ — сільськогосподарські землі; ■ — ліси та інші лісовкриті площі; ■ — забудовані землі; ■ — відкриті заболочені землі; ■ — відкриті землі; ■ — води

структури найцінніших земель в Україні — сільськогосподарських угідь. Так, станом на 1.01.2016 р. найбільшу питому вагу мали орні землі, які займали площу в 32541,3 тис. га, або 78,4% від загальної площі сільськогосподарських угідь, що свідчить про високий рівень розораності. Водночас рівень розораності сільськогосподарських угідь коливається від 90,3% (Херсонська обл.) до 44,4% (Закарпатська обл.). Щодо інших видів сільськогосподарських угідь, то сіножаті займають 2406,4 тис. га, пасовища — 5434,1, багаторічні насадження — 892,4, перелоги — 233,7 тис. га території.

Оцінюючи структуру земельних ресурсів за їх господарським використанням станом на 01.01.2016 р., варто зазначити, що в Україні сформувався досить високий рівень освоєння життєвого простору, адже до господарського використання залучено близько 65% її території (табл. 1), де тільки 21,3 млн га (35,3%) — екологостабілізуювальних угідь. Крім того, ця оцінка розподілу земельних ресурсів України за їх господарським використанням свідчить, що найбільша питома вага припадає на сільське

господарство — 69,8%, лісове господарство — 14,7, а також на інші невикористані землі — 5,4 та на охорону навколишнього природного середовища — 4,8%.

Проте оцінка розподілу земельних ресурсів за їх господарським використанням не дає достатньої економічної й екологічної ясності та обґрунтованості. Тому потрібно проаналізувати оцінку екологічної стабільності території та антропогенного навантаження на земельні ресурси.

Проведена оцінка екологічної стабільності землекористування в межах регіонів України способом розрахунку коефіцієнта екологічної стабільності свідчить, що екологічна стабільність землекористування на території України належить до стабільно нестійкої ($K_{\text{ек.ст}}=0,40$), а в таких областях, як Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Одеська, Миколаївська, Полтавська стан землекористування належить навіть до екологічно нестабільного. Крім того, тільки одна область є екологічно стабільною (Закарпатська). Щодо коефіцієнта антропогенного навантаження ($K_{\text{а.н}}$), який характеризує ступінь впливу діяльності

1. Оцінка структури земельних ресурсів України за їх господарським використанням станом на 01.01.2016 р.*

Вид господарського використання земель	Загальна площа				
	усього, тис. га	% до загальної території	зокрема, тис. га		
			рілля	під забудовою	під екологостабілізуювальними угіддями
Сільське господарство	42131,0	69,8	32173,4	1162,0	8795,6
Житлові та інші забудови	987,1	1,6	59,8	576,0	351,3
зокрема для видалення відходів	16,5	0,0	—	—	—
Лісове господарство	8868,4	14,7	1079,1	791,7	6997,6
Водне господарство	243,9	0,4	1,6	28,8	213,5
Промисловість та ін.	1653,7	2,7	223,2	968,0	462,5
зокрема для розробки корисних копалин, кар'єри	157,1	0,3	—	—	—
Охорона навколишнього природного середовища	2909,8	4,8	1,0	1,5	2907,3
Охорона здоров'я людей	160,9	0,3	3,2	47,4	110,3
Культура, духовність та ін.	170,8	0,3	42,2	69,4	59,2
Інші не використовувані землі	3229,3	5,4	1044,1	777,2	1408,0
Разом земель	60354,9	100,0	34627,6	4422,0	21305,3
% до загальної площі			57,4	7,3	35,3

* Розраховано і складено авторами за даними [1, 4].

людини на стан довкілля, зокрема земельні ресурси, то загалом по країні він становить 3 бали та характеризується середнім рівнем завантаженості [4].

Отже, наша держава не задовольняє еколого-економічні вимоги щодо загального стану землекористування, який наблизився до небезпечної межі, за якою можуть настати непоправні екологічні процеси.

Щоб об'єктивно оцінити стан використання сільськогосподарського землекористування, обов'язковою умовою є дослідження його економічної ефективності.

У структурі посівних площ України станом на 2016 р. переважали зернові та зернобобові культури, які становили 53,4%, при цьому частка на технічні культури становила 32,8%, на кормові — 7,1 та на інші культури (картопля, культури овочеві та баштанні продовольчі) — 6,8%. У структурі посівних площ основних сільськогосподарських культур спостерігається значна трансформація через зниження частки кормових культур у понад 5 разів (з 37% у 1990 р. до майже 9% у 2016 р.). Така ситуація пояснюється зменшенням виробництва тваринництва, і як наслідок, зменшення рівня внесення органічних добрив у ґрунт.

Водночас збільшення частки посівів технічних культур майже утричі (з 11,6% у 1990 р. до 32,8% у 2016 р.) пояснюється збільшенням посівних площ високорентабельних культур (соняшнику, сої та ін.) (табл. 2).

Визначено економічну ефективність сільськогосподарського землекористування щодо обсягів виробництва основної його продукції з розрахунку на 100 га певного виду угідь (рис. 2, 3).

Якщо проаналізувати статистичні дані з 1990 р. (див. рис. 2), то можна стверджувати, що з 1990 по 2000 р. обсяг виробництва майже за всіма видами продукції рослинництва з розрахунку на 100 га ріллі та багаторічних насаджень (для плодкових та ягідних культур) істотно знижувався. Проте з 2000 р. обсяг виробництва продукції рослинництва переважно збільшувався, зокрема, виробництво соняшнику — майже у 4 рази, зернових і зернобобових культур — у 3, картоплі та овочів — у 1,6 рази. Винятком є значне зменшення обсягу виробництва буряку цукрового.

Унаслідок занепаду тваринницької галузі в Україні за останні 28 років виробництво продукції тваринництва постійно знижується, молоко — знизилася удвічі, вовни — у понад

2. Структура посівних площ основних сільськогосподарських культур України за 1990–2016 рр.*

Показники	Роки					±, 2016 р. до:	
	1990	2000	2010	2013	2016	1990	2010
Усього земель, млн га	60,35	60,35	60,35	60,35	60,35	100	100
Усього сільськогосподарські угіддя, млн га	42,03	41,83	41,56	41,53	41,51	-0,52	-0,05
з них рілля	33,41	32,56	32,48	32,52	32,54	-0,87	+0,06
Посівна площа сільськогосподарських культур, млн га	32,41	27,17	26,95	28,33	27,02	-5,39	+0,07
у тому числі культури:							
зернові та зернобобові	14,58	13,65	15,09	16,21	14,40	-0,18	-0,69
технічні	3,75	4,19	7,30	7,87	8,85	+5,10	+1,55
кормові	12,00	7,06	2,60	2,29	1,93	-10,07	-0,67
інші	3,08	2,28	1,97	1,96	1,84	-1,24	-0,13
Рівень розораності сільськогосподарських угідь, %	79,50	77,80	78,10	78,30	78,40	-1,10	+0,30
Посівних площ у ріллі, %	97,00	83,40	83,00	87,12	83,04	-13,96	+0,04
Структура посівних площ під культурами, %:							
зерновими та зернобобовими	45,0	50,2	56,0	57,2	53,3	+8,3	-2,7
технічними	11,6	15,4	27,1	27,8	32,8	+21,2	+5,7
кормовими	37,0	26,0	9,6	8,1	7,1	-29,9	-2,5
іншими	6,4	8,4	7,3	6,9	6,8	+0,4	-0,5

* Розраховано і складено авторами за даними [1, 5].

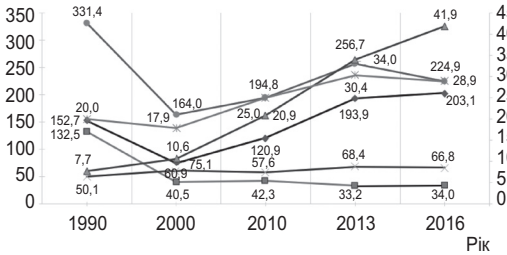

Рис. 2. Вихід продукції рослинництва на 100 га ріллі та багаторічних насаджень (для плодкових та ягідних культур) в Україні за 1990–2016 рр., т [5]: — зернові та зернобобові культури; — картопля; — соняшник; — буряк цукровий; — плоди та ягоди; — овочі

10 разів (див. рис. 3). Тоді як у європейських країнах обсяг виробництва продукції тваринництва значно більший. Наприклад, у Франції, де площа сільськогосподарських угідь 30,3 млн га, на 100 га отримують 83,5 т молока та 18,8 т м'яса [6], що утричі більше, ніж в Україні.

Отже, оцінюючи зазначене вище, можна стверджувати, що виробництво основної продукції сільського господарства з розрахунку на одиницю земельної площі є незадовільним, і це при тому, що урожайність основних сільськогосподарських культур в Україні за останні 28 років збільшилася у середньому у 1,5–2 рази (рис. 4). Проте такі показники є значно меншими відносно інших країн світу, в яких структурний склад та якість ґрунтів істотно поступаються. Так, урожайність зернових і зернобобових культур у Великій Британії, Франції, Німеччині становить 64–68 ц/га, США — 67,5, в Україні — 46,1 ц/га;

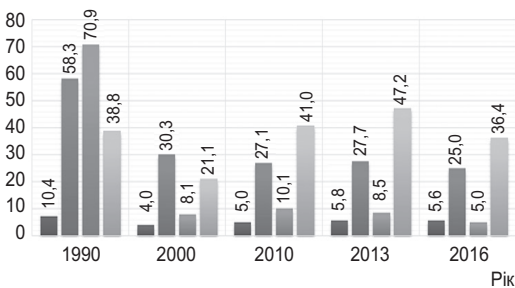

Рис. 3. Вихід продукції тваринництва на 100 га сільськогосподарських угідь, т [5]: ■ — м'ясо (у забійній масі), т; ■ — молоко, т; ■ — вовна, кг; ■ — яйця, тис. шт.

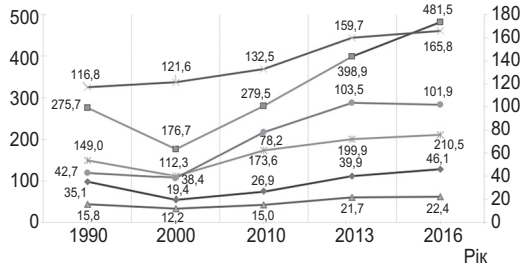

Рис. 4. Урожайність основних сільськогосподарських культур в Україні за 1990–2016 рр., ц/га [5]: — буряк цукровий; — зернові та зернобобові культури; — картопля; — соняшник; — плоди та ягоди

буряку цукрового у Франції — 947,2 ц/га, Німеччині — 628, США — 532,7, у середньому в світі — 536,7 ц/га, при цьому урожайність буряку цукрового в Україні становить 481,5 ц/га [5].

Зазначені вище результати свідчать про недотримання технологічних і екологічних вимог землеробства або взагалі про відсутність його культури. Нині в Україні склалася критична ситуація з охороною земель. Прогресує деградація ґрунтів, їх ерозія і техногенне забруднення. Водної та вітрової ерозії зазнає третина загальної площі сільськогосподарських угідь. Надмірні сільськогосподарська освоєність і розораність території — один з основних чинників, які дестабілізують екологічну ситуацію у нашій державі.

Продовжується тенденція до зниження вмісту гумусу в ґрунті через зменшення внесення органічних і мінеральних добрив, істотне скорочення площі зернобобових культур, багаторічних трав та ін. Особливо прикрий є те, що нині так господарюють не лише орендарі на приватних землях, а й державні та комунальні підприємства й установи на землях державної власності. Останнім часом поширеним явищем стало нехтування сівозмінами і вищупування сільськогосподарських культур з грубим порушенням науково обґрунтованих норм їх чергування або навіть беззмінних посівів. Високий рівень розораності угідь, розширення посівів енергонасичених культур (соняшник, ріпак та ін.), а також неналежне виконання наявних і відмова від упровадження нових ґрунтоохоронних заходів призвели до стрімкого розвитку ерозійних

процесів. Переважну більшість земельних ділянок використовують для ведення товарного сільськогосподарського виробництва за умов оренди без будь-якої науково обґрунтованої ротації культур [7, 8].

З метою збереження та відтворення родючості ґрунтів, їхнього захисту від водної й вітрової ерозії, руйнівних наслідків повеней та підтоплення, а також підвищення їх продуктивності необхідне обов'язкове фінансування державних і регіональних програм з охорони земель.

Тенденція погіршення стану земельних ресурсів потребує підпорядкування

земельних відносин головній меті — забезпеченню всебічної охорони цього основного національного багатства України. Цьому повинні слугувати відповідні програми щодо розвитку земельних відносин і використання та охорони земель. Такі програми мають ґрунтуватися на системі правових і нормативних документів, що регламентують організаційні та економічні аспекти розвитку земельних відносин, зокрема їхній землевпорядний механізм. Земельні відносини покликані сприяти подоланню наявних недоліків господарювання, розв'язанню екологічних і соціальних проблем [9, 10].

Висновки

Головною проблемою земельного фонду України є його нераціональне використання, особливо у сучасному сільськогосподарському землекористуванні. Для того щоб цього уникнути, насамперед потрібно: налаштувати ефективну роботу моніторингу земель; оптимізувати структуру земельного фонду способом перепрофілювання низькопродуктивних та екологічно нестійких земель; здешевити та зробити максимально доступними послуги з еколого-агрохімічного обстеження ґрунтів, оскільки

сільськогосподарські товаровиробники переважно не дотримуються науково обґрунтованих сівозмін та ґрунтоохоронних заходів, що призводить до зниження родючості ґрунтів; сформувати належний та дієвий контроль за дотриманням земельного законодавства в частині охорони та раціонального використання земель, який би гарантував еколого-безпеку аграрного землекористування, що є запорукою поліпшення еколого-економічних і соціальних показників розвитку сільськогосподарства України.

Краснолуцкий А.В.¹, Шевченко А.В.²

¹Государственная служба Украины по вопросам геодезии, картографии и кадастра, ул. Народного Ополчения, 3, г. Киев, 03151, Украина, ²Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины, ул. Васильковская, 17, г. Киев, 03040, Украина; e-mail: ¹krasnolutski@land.gov.ua, ²shevchenko_olexandr@mail.ru

Еколого-економічне положення і способи сучасного сільськогосподарського землекористування

Цель. Проаналізувати сучасне становище і способи сільськогосподарського землекористування, оцінити ефективність використання земельно-ресурсного потенціалу України. **Методи.** Аналіз, синтез, систематизація, розрахунок і обобщення абсолютних і відносних показників, абстрактно-логічний і др. **Результати.** Исследована сучасна структура земельного фонду України і його динаміка. Определены показатели эффективности использования и воспроизведения земель сельскохозяйственного

назначения в современных условиях хозяйствования. Проанализирована эффективность использования земельно-ресурсного потенциала. **Выводы.** Обоснованы направления улучшения эколого-экономического состояния современного сельскохозяйственного землепользования.

Ключевые слова: сельскохозяйственное землепользование, экономическая эффективность, деградация земель, плодородие почв.

Krasnolutskiy O.¹, Shevchenko O.²

¹State service of Ukraine on geodesy, cartography and cadastre, Narodno Opolchennia Str., 3, Kyiv, 03151, Ukraine, ²National university of bioresources and natural management of Ukraine, Vasylykivska Str., 17, Kyiv, 03040, Ukraine; e-mail: ¹krasnolutski@land.gov.ua, ²shevchenko_olexandr@mail.ru

Ecological and economic situation and methods of modern agricultural land-use

The purpose. To analyze modern state and methods of agricultural land-use, to assess efficiency of land-and-resource potential of Ukraine. **Methods.** Analysis, synthesis, systematization, calculation and generalization of

absolute and comparative figures, abstract-logical, etc. **Results.** Modern structure of land fund of Ukraine and its dynamics is used. Efficiency factors of use and reconstitution of lands of agricultural assignment in modern conditions are specified. Efficiency of land-and-resource

potential is analyzed. **Conclusions.** Directions are justified martempering ecological and economic state of modern agricultural land-use.

Key words: *agricultural land-use, economic efficiency, degradation of lands, fertility of soils.*

Бібліографія

1. *Форма державної статистичної звітності 6-зем «Звіт про наявність земель та розподіл їх за власниками землі, землекористувачами, угіддями та видами економічної діяльності» (річна).* Київ: Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру. 2017. 28 с.
2. *Кулініч О.М.* Глобальні аспекти доступності земельних ресурсів у контексті продовольчої безпеки. *Стратегія розвитку України. Економіка, соціологія, право.* 2012. № 1. С. 135–141.
3. *Солов'яненко Н.* Використання земельних ресурсів України на сучасному етапі розвитку продуктивних сил. *Землепорядний вісник.* 2012. № 7. С. 41–44.
4. *Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2015 році.* Київ: Міністерство екології та природних ресурсів України, ФОП Гринь Д.С. 2017. 308 с.
5. *Сільське господарство України: статистичний збірник за 2016 рік.* Київ: Державна служба
- статистики України, Держаналітінформ. 2017. 246 с.
6. *Кравченко О.М.* Ефективність землекористування в сільському господарстві України. *Вісн. Харківського нац. тех. ун-ту сільс. госп-ва імені Петра Василенка.* 2014. Вип. 149. С. 186–195.
7. *Зінченко Т.Є.* Сучасний стан використання земельних ресурсів агломерацій. *Наук. вісн. НЛТУ України.* 2011. Вип. 21.12. С. 115–122.
8. *Thenail C., Joannon A., Capitaine M. et al.* The contribution of crop-rotation organization in farms to crop-mosaic patterning at local landscape scales. *Agriculture, Ecosystems and Environment.* 2009. № 131. P. 207–219.
9. *Канаш О.П.* Земельні відносини: пріоритети, екологічні та економічні аспекти. *Землеустрій та кадастр.* 2011. Вип. 3. С. 23–27.
10. *Шевченко О.В., Мартин А.Г.* Економічна ефективність ґрунтоохоронних заходів при використанні земель сільськогосподарського призначення: моногр. Київ: ЦП «Компринт», 2016. 332 с.